

С. В. ЗЕЛЯНКО,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта

АСАБЛІВАСЦІ АКЦЭНТАЛАГІЧНАЙ НОРМЫ Ў РОДНАЙ МОВЕ

(дапаможныя матэрыялы для настаўніка)

Кожны з настаўнікаў, напэўна, заўважаў, што пры чытанні вучнем тэксту можа здарыцца сітуацыя, калі пэўнае слова няправільна вымаўлена, узноўлена, а таму не звязана па сэнсе з усім сказам і не адпавядае кантэксту. Тады даводзіцца зноў перачытваць гэты тэкставы фрагмент, каб зразумець, што справа тут не ў «незразумелым» слове, а ў тым, як яго прачыталі, а дакладней, як у ім пастаўлены націск. Ф. М. Янкоўскі падкрэсліваў, што «ўменне правільна ставіць націск у слове — вельмі істотны элемент культуры вуснай мовы. Памылкі ў пастаноўцы націску ўскладняюць і абцяжарваюць успрыняцце паведамлення, чытання» [5, с. 60].

Націск, як вядома, — гэта вылучэнне сілай голасу (павышэннем тону) і працяглае вымаўленне аднаго са складоў слова. Націскам называюць і значок-рыску над галоснымі, які такое вылучэнне ў надрукаваным або напісаным тэксце падкрэслівае. Менавіта няправільны націск і можа выклікаць пэўныя праблемы ва ўспрыманні слова, словазлучэння або сказа. Напрыклад, у залежнасці ад таго, дзе ў слове стаіць націск, цалкам змяняецца яго сэнс. Калі націск прыпадае на першы склад — *любы*, то гэта слова будзе мець значэнне ‘які выклікае пачуццё любові, карыстаецца любоўю, блізкі, дарагі, мілы’. Калі ж націск у гэтым слове паставіць на другі склад — *любы́*, то атрымаем слова са значэннем ‘кожны, усякі, на выбар, без розніцы які’. Гэта добра бачна ў наступных словазлучэннях: *любы́ (блізкі) чалавек* і *любы́ (кожны) чалавек*, *любы́ (дарагі) дом* і *любы́ (на выбар) дом*, *любая́ (любiмая) краіна* і *любая́ (без розніцы якая) краіна*, *любая́ (мiлая) маці* і *любая́ (усякая) маці*. Вывучэннем націску займаец-

ца спецыяльная галіна навукі — акцэнталогія (ад лац. *accentus* — націск і грэч. *logos* — слова, вучэнне).

У залежнасці ад таго, як будзе прачытана слова, як у ім паставяць націск, можа змяніцца не толькі сэнс самой лексемы, але і словазлучэння, сказа, усяго тэксту. Гэта азначае, што націск выконвае ў мове сэнсавызначальную ролю, дапамагае адрозніваць значэнні слоў: *стúпа* (драўляная або металічная пасудзіна, у якой таўкуць што-небудзь таўкачом) — *ступá* (тэмп руху пры хадзьбе, яздзе на кані), *ра́дзіць* (раіцца, меркаваць) — *радзіць* (даваць ураджай), *раі́цца* (прасіць парад) — *раі́цца* (утвараць новы рой). У прапанаваных прыкладах яскрава выяўляецца дыферэнцыяльная функцыя націску ў роднай мове — «выкарыстанне націску для адрознення лексічнага значэння слоў, што звычайна ўласціва гукам» [3, с. 29]. Варта ведаць, што словы ці формы слоў, якія аднолькава пішуцца, але маюць розны націск і, адпаведна, адрозніваюцца па сваім сэнсавым значэнні, называюцца амографамі (ад грэчаскіх слоў *homós* — аднолькавы і *gráphō* — пішу).

У беларускай мове націск у словах можа быць разнамесным, вольным, знаходзіцца на любым са складоў слова. Напрыклад, на першым — *мóра, sóрам, рúжа*, на другім — *ма-ра́к, сарóміцца, ружóвы*, на трэцім — *марачóк, сарамлiвы, ружавéць* і г. д.

Калі слова змяняе сваю форму, націск можа заставацца нерухомым, не змяняць свайго месца. Напрыклад, гэта мы бачым у формах слоў *хáта* (*хáты, хáце, хáтамі*), *лiпа* (*лiпы, лiпе, лiпамi*), *палáц* (*палáца, палáцу, палáцы, палáцамі*). Пры змене формы слова націск у роднай мове можа быць рухомым —

пераходзіць на іншыя склады. Напрыклад, падобную з’яву можна назіраць у словах *цвік* (*цвіка́, цвіку́, цвіко́м, цвіка́мі*), *вугал* (*вугла́, вуглу́, вугло́м, вугле́, вугла́мі*), *нуль* (*нуля́, нулю́, нулём, нулі́, нуля́мі*) і да т. п.

У складаных словах, якія ўтвараюцца з некалькіх асобных слоў ці іх частак, можа быць два націскі — асноўны і пабочны. Напрыклад, у слове *суперма́ркет* асноўны націск знаходзіцца на складзе з гукам [а], пабочны — на складзе з гукам [у]; у слове *перша́друкáр* асноўны націск на апошнім складзе, пабочны — на першым; у слове *тэле́візар* асноўны націск на трэцім складзе, пабочны — на першым. Пры артыкуляцыі (ад лац. *articulo* — расчляняю), вымаўленні складоў з асноўным націскам актыўныя і пасіўныя органы нашага маўленчага апарату знаходзяцца ў больш напружаным стане, чым пры вымаўленні складоў з пабочным націскам і ненаціскных складоў. Варта ведаць, што актыўнымі органамі маўлення называюць рухомыя органы маўленчага апарату, якія маюць мускулатуру і могуць рухацца. Да іх адносяцца ніжняя сківіца, мяккае паднябенне, язык, губы, галасавыя звязкі і інш. Пасіўныя органы маўлення самастойна не рухаюцца, пры вымаўленні гукаў да іх набліжаюцца ці з імі змыкаюцца актыўныя органы маўлення. Пасіўнымі органамі маўлення называюць зубы, верхнюю сківіцу, цвёрдае паднябенне і інш.

Не ўсе маўленчыя адзінкі ў роднай мове могуць мець націск. Такі «прывілей» маюць, як правіла, толькі самастойныя часціны мовы — назоўнік, прыметнік, дзеяслоў, лічэбнік і інш. Службовыя часціны мовы — прыназоўнік, злучнік, часціца — часцей за ўсё самастойнага націску не маюць. У працэсе маўлення службовыя словы як ненаціскныя склады далучаюцца да самастойных слоў, утвараючы цэласнае гукавое адзінства — фанетычнае слова (ад грэч. *phonetikos* — гукавы) — групу складоў, аб’яднаных адным агульным націскам. Напрыклад, у сказе *Па́эду да бабу́лі ў вёску* тры фанетычныя словы з асобнымі націскамі: першае — *па́эду*, другое — *да бабу́лі*, трэцяе — *ў вёску*.

Цікава, што ў свеце ёсць мовы, у якіх націск можа займаць у словах толькі строга вызначанае месца, быць фіксаваным, пастаянным, замацаваным за пэўным складам. Так, у венгерскай, латышскай, фінскай, чэшскай, эстонскай мовах націск у словах знаходзіцца на першым складзе; у польскай, эсперанта (штучная мова) і кечуа (мова аднайменна-

га паўднёваамерыканскага індзейскага народа) — на перадапошнім, у французскай і казахскай — на апошнім.

Існуюць правілы, непасрэдна звязаныя з націскам у словах. Усе яны выкладзены ў Законе Рэспублікі Беларусь «Аб Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» [1]. Нагадаем асноўныя з іх.

1. Літара *о* ў беларускай мове пішацца толькі пад націскам:

ко́т, скро́зь, ко́лас, мо́ва, по́суд, аро́л, плячо́, даро́га, разго́ртваць, дапамо́га, жніво́, дэпо́, во́дар, о́да, о́рдэн, о́фіс, о́пера, О́рша, О́сла, О́ксфард, То́кія.

2. Літара *ё* пішацца пад націскам: лё́с, ве́ска, се́стры, це́мны, це́плы.

Не пад націскам літара *ё* пішацца ў словах з коранем *ёд-* і *ёт-*:

ёдава́ны, ётава́нне.

3. Галосныя *е, ё* ў першым складзе перад націскам абазначаюцца на пісьме літарай *я*:

зе́млі — зямля́, зе́лень — зялёны́, се́м’і — сям’я́, се́лы — сяло́, се́стры — сястра́, ве́слы — вясло́, ве́ска — вяско́вы, е́лка — ялі́на, ле́н — ляно́к, дзе́нь — дзяне́к, ле́с — лясны́, ве́цер — вятры́, сце́ны — сцяна́, дзе́вяць — дзявяты́, дзе́сяць — дзясяты́.

4. Галосныя гукі [o], [э] ў ненаціскным становішчы чаргуюцца з [a]:

до́м — дамы́, мо́ва — маўле́нне, це́гла — цагля́ны, шэ́пт — шапта́ць, стра́хі — страха́, шэ́ры — шарэ́ць, чэ́рگی — чарга́, жэмчу́г — жамчу́жина, майсте́рня — ма́йстар.

5. У беларускай мове гук [o] ў ненаціскных складах вымаўляецца як [a], што перадаецца на пісьме:

га́ра, вада́, ко́лас, хо́лад, бало́та, арга́ніза́цыя.

У вусным маўленні часам бывае патрэбна вылучыць якое-небудзь асобнае слова ці словазлучэнне, каб суразмоўца менавіта на яго звярнуў увагу. Асабліва такая неабходнасць можа ўзнікаць у пытальных і клічных сказах. У такіх выпадках дапамагаюць інтанацыя (рытміка-меладычны лад мовы, чаргаванне павышэнняў і паніжэнняў тону голасу пры вымаўленні; манера вымаўлення, якая выражае пачуцці таго, хто гаворыць) і лагічны націск, якія падкрэсліваюць асаблівую значнасць пэўнай слоўнай адзінкі ў выказванні.

Напрыклад, у пытальным сказе *Ты глядзеў сёння фі́льм?* у залежнасці ад таго, аб чым канкрэтна хоча даведацца суразмоўнік, можа

інтанацыйна вылучацца кожнае са слоў. Так, калі пытаюцца, хто менавіта глядзеў фільм, то лагічны націск будзе падаць на слова *Ты*; калі цікавяцца, чым займаўся сёння суразмоўнік, то ў гэтым сказе голасам вылучаць слова *глядзеў*; калі запытваюцца пра час прагляду, то вылучаным будзе слова *сёння*; калі ж удакладняецца, што сёння глядзелі, то з большай сілай голасу будзе вымаўляцца слова *фільм*. Такім жа чынам могуць вылучацца словы і ў клічным сказе. Напрыклад, калі скажучь *Паглядзі на вясёлку!* і вылучаць голасам першае слова (*паглядзі*), то гэта будзе заклікам да пэўнага дзеяння, лагічны націск на апошнім слове (*вясёлку*) гэта дзеянне павінен канкрэтызаваць.

Беларуская мова адрозніваецца ад іншых моў свету, нават вельмі блізкіх — украінскай і рускай, пэўнымі асаблівасцямі. Гэта тычыцца і акцэнталагічнай нормы — правілаў пастаноўкі націску ў словах. Адукаваныя і культурныя людзі заўсёды сочаць за сваім маўленнем, намагаюцца не дапускаць разнастайных памылак у ім, у тым ліку і звязаных няправільным вызначэннем месца націску. М. В. Супрунчук падкрэслівае: «Дасканалае валоданне мовай прадугледжвае веданне правілаў літаратурнага вымаўлення. <...> Так, каб дакладна ставіць націскі, трэба запомніць шмат асобных слоў і пастаянна іх паўтараць, трэніравацца. І дарослыя, і школьнікі нярэдка памыляюцца ў акцэнтацыі» [4, с. 15].

Асаблівай увагі пры пастаноўцы націску патрабуюць запазычаныя словы, асабліва тыя, з якімі вучні ніколі не сустрэліся. Такія лексемны мэтазгодна запомніць, каб ніколі не дапускаць магчымых памылак.

Памятка для вучняў

Алфавіт, аркуш, дакумент, дыспансёр, дыялог, дэфіс, індустрыя, інструмент, каліграфія, камбайнер, камбала, каталог, каўчук, квартал, кіламетр, кулінарыя, маркетынг, металургія, міліметр, сантыметр, статуя, паліграфія, фарфор, феномен, хрысціянін, цэмент, экспэрт.

Праблемы з вызначэннем месца націску ў словах могуць узнікнуць пад уплывам адной мовы на іншую. Ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму (двухмоўя) беларусам неабходна дасканала валодаць абедзвюма мовамі і памятаць пра асаблівасці кожнай, у тым ліку і акцэнталагічныя. В. І. Іўчанкаў адзначае: «У нашай сітуацыі білінгвізму Закон «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» мае асаблівы сэнс. Двухмоўе — гэта не раскоша, а вялікая адказнасць. Нам трэба ведаць кананічныя нормы рускай мовы, умець адрозніваць іх ад беларускіх норм і дасканала валодаць мовамі. А не выкарыстоўваць так званую трасянку» [2, с. 13].

Памятка для вучняў

Абрúч, абúх, адзінáццаць, аднарабóвы, адскóчыць, асакá, валасы, вéзці, вóльха, вúсы, вярбá, гліняны, дачыста, жыхáр, забеспячэ́нне, заня́таць, знахáр, імéнны, імя́, камéнны, канóплі, Капýль, карабéль, каршúн, кішка, крапівá, крэ́мень, кухóнны, лóпух, Мазы́р, маладзéнькі, малéнькі, мéзенец, наспéх, некáторыя, нéсці, нóздра, няна́вісьць, Нясв́іж, парóўну, парéнчы, пяцéра, рэ́мень, рэ́шата, саламя́ны, слéна, спéна, стары́, старэ́нькі, сямéра, Талачы́н, цяжа́р, чатырнáццаць, чацвэ́ра, шасцéра, шаўкóвы.

У выніку ўзаемнага кантактавання магчыма пранікненне разнастайных моўных элементаў з адной мовы ў іншую, ужыванне пры маўленні на адной мове слоў і выразаў з другой, што прыводзіць да памылак і парушэння нормаў чысціні маўлення. Такую з’яву называюць **інтэрферэнцыяй** (ад лац. *inter* — паміж і *ferens* — які нясе, пераносіць).

Значную дапамогу вучням у засваенні акцэнталагічнай нормы беларускай мовы могуць аказаць любыя лексікаграфічныя крыніцы — арфаграфічныя, тлумачальныя і іншыя слоўнікі, паколькі ў кожным слове, якое прадстаўлена ў слоўніку, абавязкова ставіцца націск.

Заданні для адпрацоўкі акцэнтацыйных і адпаведных арфаграфічных навыкаў

1. Дапішыце словы ў парах амографáў, каб атрымаліся словазлучэнні.

_____ галі́на	_____ галі́на	_____ ка́ты	_____ каты́
_____ му́ка	_____ мука́	_____ гадзі́на	_____ га́дзіна
_____ кара́лі	_____ каралі́	_____ па́ра	_____ пара́
_____ кра́ты	_____ краты́	_____ а́тлас	_____ атла́с

2. Упішыце ў лесвічкі прапушчаныя зычныя, каб па гарызанталі можна было прачытаць назоўнікі. Пры неабходнасці звярніцеся да арфаграфічнага слоўніка беларускай мовы.

А									
А									
А		А							
А			А						
А			А						
А			А		А				
А			А			А			
А			А		Ы		А		
А			А			А		А	

Ё									
Ё									
Ё		А							
Ё			А						
Ё		У							
Ё		І				А			
Ё			А				Е		
Ё		А		А				Е	
Ё		І			А				

Я									
Я									
Я		А							
Я			Ё						
Я	Е			Я					
Я		А			А				
Я			О		Е				
Я			А		Ы		А		
Я				А		Я		Я	

О									
О									
О		А							
О			А						
О		Е		А					
О			Ы		А				
О			І		У				
О		А		І		Е			
О			У				Е		

3. Складзіце пыталныя і клічныя сказы па наступных схемах. Паспрабуйце інтанацыйна вылучыць у іх кожнае слова. Паназірайце, як інтанацыя і лагічны націск уплываюць на змест паведамлення.

Пыталныя сказы: 1. Хто? Што зрабіў? Якое? Што? 2. Калі? Што зробіць? Які? Што? 3. Хто? Як? Што зрабілі? Якую? Што?

Клічныя сказы: 1. Як? Што зрабі? Каму? 2. Што зрабіце? Якое? Што? 3. Што зрабі? Па што? Куды?

4. Размяркуйце словы ў слупках табліцы.

Ал..ксандр, ф..такамера, м..тацыкліст, ільн..завод, к..нгуру, В..лікдзень, дз..сятка, прынт..р, г..пард, б..змерны, шт..месячнік, н..доля, л..гкакрылы, в..лікагрузны, ш..сцікласнік, тр..жбаковы, св..таўспрыманне, ф..тограф, сл..вазлучэнне, в..даспад.

Пішущца праз літару а	Пішущца праз літару о	Пішущца праз літару е	Пішущца праз літару я

Спіс літаратуры

1. Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі: Закон Рэсп. Беларусь, 23 ліп. 2008 г., № 430-З // Нацыянальны рэестр прававых актаў Рэспублікі Беларусь. — 2008. — № 2/1517. — С. 3—66.
2. Іўчанкаў, В. І. Беларуская арфаграфія : апавяданні і гісторыі / В. І. Іўчанкаў. — Мінск : Пачатк. шк., 2010. — 304 с.
3. Куліковіч, У. І. Гучанне беларускага слова. Асновы фанетыкі, арфаэпіі, графікі / У. І. Куліковіч. — Мінск : Пачатк. шк., 2016. — 80 с.
4. Супрунчук, М. В. Правільная пастаноўка націску — паказальнік маўленчай культуры / М. В. Супрунчук // Беларус. мова і літ. — 2006. — № 11. — С. 15—19.
5. Янкоўскі, Ф. М. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Ф. М. Янкоўскі. — Мінск : Нар. асвета, 1976. — 95 с.

